ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ

СЕРІЯ: ГОЛОДОМОРИ

Василь
МАРОЧКО

1932
1933
ГОЛОДОМОР

ВАСИЛЬ МАРОЧКО

ГОЛОДОМОР
1932–1933 рр.

Київ 2007

ББК 63.3 (4Укр)
М26

Серія: "Голодомори"

Марочко Василь. Голодомор 1932–1933 рр. – Київ, 2007. – 64 с.

Книжка в науково-популярному форматі оповідає про одну з найтрагічніших сторінок української історії – геноцид українців в 1932-1933 рр. шляхом спланованого комуністичною владою голодомору. Висвітлюється тактика й стратегія уряду СРСР та керівництва ВКП(б) на знищення українського села, руйнівні наслідки насильницької колективізації в Україні, рух опору проти примусового створення колгоспів та непосильних податків, особливості й перебіг голодомору, випадки людоїдства. Запропоновано методику підрахунку реальних жертв голодомору-геноциду.

Для всіх, хто не байдужий до цієї скорботної сторінки української історії.

vovanika hurtom.com

Усі права застережено. Передрук будь-якої частини цього видання у будь-якій формі та будь-яким способом, зокрема й електронним, без письмової згоди авторів проекту заборонено

ISBN 978-966-02-4436-8

© Віктор Брехуненко, Анатолій Бойко, назва й концепція проекту, назва серії, дизайн оправи
© Василь Марочко, текст

Переднє слово

Виповнюється скорботна річниця національної трагедії українського народу – 75 років штучного голоду 1932–1933 років, заподіяного насильницькою масовою колективізацією, сталінською політикою розкуркулювання, горезвісними хлібозаготівлями, "чорними дошками" і "червоним терором". Фізичне винищення українських селян голодомором – свідома і цілеспрямована терористична акція більшовицького режиму в Україні, стратегія і тактика якої виношувалися та впроваджувалися протягом 1929–1933 рр. Для Москви з її антилюдськими соціальними експериментами та прагненням зберегти під новою, комуністичною, приправою Російську імперію українське село було могутньою перешкодою. Заважала його національна самобутність як хранителя українських звичаїв, мови, моральних цінностей, як джерела українського національного відродження.

Голодомор – не історична минувшина, а глибока демографічна і духовна рана, яка нестерпним болем пронизує пам'ять його очевидців і жертв. Українців позбавляли Батьківщини, мови, винищували родовід, обкрадали духовно, морили голодом, вбивали і примушували мовчати. Деякі політики і тепер намагаються не допустити поширення правдивої інформації про творців голодомору, тому вигадують псевдонаукові концепції про спільну історію і "спільну трагедію", про нібито "спільний голод" в СРСР. Але чомусь Росія офіційно не визнала українського голодомору 1932–1933 рр. геноцидом. Не було висловлено й щирого співчуття.

Занадто багато безіменних могил в Україні. Маємо згадати трагічне минуле, унеможливити духовну і соціальну руїну українського народу, повернути історичну справедливість – всенародно вшанувати та увічнити пам'ять убієнних голодомором селян.

Боляче також усвідомлювати той ганебний для новітньої історії факт, що 28 листопада 2006 р. майже половина депутатів Верховної Ради України не підтримала закон про визнання голодомору геноцидом. Коли помирає рідна людина, лікар засвідчує факт смерті, а 217 депутатів відмовилися юридично оформити смерть 7 млн. українських селян від злочинної політики тоталітарного комуністичного режиму. Якщо ці горе-депутати не захистили світлої пам'яті померлих, то чи зможуть щиро перейматися соціальними проблемами живих?

Сподіваюсь, що сюжети цієї книжки, написані здебільшого на невідомих досі документах та матеріалах, переконають тих, хто не наважиться зізнатися самому собі: щодо українського народу у 1932–1933 рр. було вчинено акт геноциду. Це історичний факт, визнаний парламентами багатьох країн світу, а також підтриманий міжнародним співтовариством. Близько 70 держав засвідчили своє співчуття українському народові, який у далекому 1933-му пережив рукотворну людську катастрофу.

Трагедія України – вселенська. Тому автор обмежився в цій книжці висвітленням маловідомих фактів і явищ про пекельну повсякденність українського села в 1932-1933 рр., приреченого на голодну смерть.

Світлини, використані в книзі, взято з колекції австрійського інженера А. Віпербергера, яка зберігається в бібліотеці Віденського університету й була опублікована в 1939 р.

Запровадження колгоспного кріпацтва

У 1926 р. в Україні було 55 тисяч сіл та хуторів, понад 5 млн. селянських дворів. Майже дві третини селян пристало до різних форм кооперації, дбаючи про власне господарство. Найбідніші селяни, а таких виявилося 267 тис., заснували 12 тис. колгоспів. З цих колгоспів понад 9 тис. були товариствами спільного обробітку землі (ТСОЗ), у яких не усуспільнювалися основні засоби виробництва. Українські хлібороби явно не поспішали до колгоспного ярма. А Москва вимагала заготовити 300 млн. пудів на експорт та 150 млн. пудів хліба для внутрішнього споживання.

Економічна самостійність більшості селян перешкоджала швидкій реалізації сталінських планів, тому постала ідея суцільної колективізації селянських господарств та масового створення колгоспів – сталінських "фабрик зерна". Такі фабрики мали працювати бездоганно, відтак колгоспників обмежували в громадянських правах, тобто перетворювали на новітніх кріпаків, назавжди приписавши до соціально-економічних резервацій – сільськогосподарських артілей з воєнізованою структурою виробничої діяльності.

У квітні 1929 р. Сталін з обуренням говорив про Україну, яка весною 1929 р. дала лише 27 млн. пудів: *"Хіба наша партія коли-небудь висловлювалась в принципі проти застосування надзвичайних заходів щодо спекулянтів і куркульства? Хіба у нас немає закону проти спекулянтів?"* Ототожнення українських хліборобів зі спекулянтами видавало відверту ненависть Сталіна до українців. Українські селяни стали основ-

ним "класовим ворогом", і Сталін вдався до "*політики ліквідації куркульства як класу*" на основі масової колективізації.

Розкуркулювання, тобто позбавлення селянського господарства землі, реманенту, худоби, майна, ліквідовувало заможну частину селянства, яка не сприйняла ідеї колективізації та методів хлібозаготівель. Влітку 1929 р. місцеві органи влади розпочали "*наступ на куркуля*", застосовуючи "*експертне оподаткування сільськогосподарським податком*", штраф, позбавлення майна. 21 травня 1929 р. Раднарком СРСР видав постанову "Про ознаки куркульських господарств, на яких повинно прикладати Кодекс законів про працю", а 13 серпня 1929 р. аналогічну постанову ухвалив Раднарком України. У ній зазначалося, що "*до куркульських господарств відносяться всі селянські господарства при наявності в господарстві одної з нижчеперелічених ознак: систематичного використання найманої праці; наявності млина, олійниці, круподерні, просорушки, вовночухральні, сушарні, цегельні; коли здає в найм сільгоспмашини або займається торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом, у тому числі служники релігійних культів*".

3 листопада 1929 р. вийшла друком стаття Сталіна "Рік великого перелому", яка обґрунтовувала політику розкуркулювання та суцільної колективізації, позаяк "*без наступу на капіталістичні елементи села і без розвитку колгоспного і радгоспного руху ми не мали б тепер ні вирішальних успіхів у справі хлібозаготівель, здобутих в поточному році, ні тих десятків мільйонів пудів недоторканних хлібних запасів, які вже нагромадилися в руках держави*". Сталін тішився з того, що "*в колгоспи йдуть селяни не окремими групами, як це мало місце раніше, а цілими селами, волостями, районами, навіть округами*". Він лукавив, пишучи про те, що завдяки темпам колгоспно-радгоспного руху "*ми остаточно виходимо або вже вийшли з хлібної кризи*". Наприкінці 1929 р. Україна потерпала від не-

дороду, а в деяких районах "продовольчі труднощі" охопили 250 тис. дорослого населення та понад 250 тис. дітей південних районів. Такими були "успіхи" першої хвилі сталінської колективізації та хлібозаготівель.

У червні 1930 р., виступаючи на XVI з'їзді партії, Сталін визнає репресії "*потрібним елементом наступу*". Він публічно закликав до насильства. "*Можете заарештувати й заслати десятки і сотні тисяч куркулів*, – наголошував він, – *але коли ви водночас з цим не зробите всього потрібного, щоб прискорити будівництво нових форм господарства, замінити новими формами господарства старі, капіталістичні форми, підірвати і зліквідувати виробничі джерела економічного існування й розвитку капіталістичних елементів села, – куркульство все одно відродиться і буде зростати*". Якщо наприкінці 20-х рр. з України депортували 33 тис., то в 1930-1931 рр. вже 64 тис. селянських господарств. Виселених перетворили на "радянських остарбайтерів", надавши статус примусових робітників і загнавши на лісозаготівлі Сибіру та промислові будови.

Масове створення колгоспів руйнувало традиційний соціально-економічний уклад життя українських селян. У березні 1930 р. до колгоспів примусово залучили 3,2 млн. селянських господарств, але протягом квітня – червня 1930 р. звідти вийшла майже половина. Цей своєрідний "селянський референдум" свідчив про крах сталінського плану колгоспного будівництва. Селяни всіляко цуралися "колгоспного раю", висловлюючи антиколгоспні настрої". Так, весною 1931 р., коли тривала чергова хвиля насильницької колективізації, мешканці с. Ровеньки Ровеньківського району Луганщини говорили: "*Час настав, коли немилосердні антихристи хочуть обезкровити тружеників, підштовхують їх до пекла. Вас гонять до колгоспів для того, щоб лишились ви останнього, у нагороду за це діявол приготував уже пекло, живіть, як жили батькі ваші, і більше молітесь*".

Застереження про "пекло", яке готувала влада для селян, виявилося пророчим. Створення колгоспів за будь-яку ціну стало першочерговим завданням. Весною 1931 р. в колгоспах опинилося 2,9 млн. селянських дворів з понад 17 млн. га землі. Сталін поспішав з формуванням "зернових фабрик", особливо у степових районах України, де рівень колективізації досяг 83% (для прикладу, на Поліссі лише 29% дворів). У селах, де колективізація завершилася, селяни говорили: "*От вам і панщина, от вам і суцільна колективізація*".

У 1932–1933 рр. колгоспи могли забезпечити роботою лише 6 – 6,7 млн. осіб, що становило третину "їхньої людності", позаяк масова колективізація завершилася створенням 24 тис. колгоспів з населенням близько 20 млн. осіб. Колгоспників, які мали роботу, "приписали" до постійних рільничих бригад, кожна з яких налічувала 40 працівників та обробляла пересічно 400–500 га землі. Тракторами виорювали лише половину землі (під зернові культури), а решту – кіньми та волами. Технічними засобами засівалася п'ята частина колгоспного клину. Боронували фактично тягловою худобою, яка масова падала від голоду та виснажливої колгоспної праці. 15 квітня 1933 р. літератор Микола Хвильовий опублікував у газеті "Вісті ВУЦВКу" нарис "Із життєпису попелястої корови" про події в с. Брисі Лохвицького району Полтавщини. Воли здохли, але в колгоспному хліву залишилось ярмо. Дивлячись на це ярмо, конюх колгоспу "Дружба" П. С. Охрицький, зітхаючи, говорив: "*Ех, і до чого гарне яремце*!". Використовуючи езопівську мову, письменник показував колгоспне ярмо на шиї селян.

9 квітня 1933 р., коли українські селяни масово помирали від голоду, Раднарком УСРР та ЦК КП(б)У запровадили "Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах", які офіційно оформили кріпосне становище колгоспників, позаяк:

1) Жоден колгоспник не може використати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на те в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади;

2) Всі колгоспники повинні бути в певних виробничих бригадах;

3) Колгоспник, призначений на роботу, не має права вислати замість себе членів свого двору;

4) Колгоспник повинен виходити на роботу в певний час і без особливих нагадувань;

5) Перерви на сніданок, на обід не дозволяються без розпорядження бригадира;

6) Колгоспники не мають права залишати роботу, доки не прийде наступна зміна;

7) Тільки у вільний від колгоспних робіт час колгоспник може працювати на своїй садибі;

8) Працездатних членів колгоспу, які кілька разів не прийшли на роботу без поважних причин, правління колгоспу може притягнути до роботи обов'язковим порядком.

Колгоспник не міг залишити бригаду без дозволу бригадира, а село – без довідки сільської ради. Безпаспортний селянин, тому що паспорти видавали робітникам, був безправним кріпаком, приписаним до колгоспу й приреченим на зубожіння та голод.

"Геть колгоспи!
Хай живе самостійна Україна!"

Українські селяни, які звикли працювати на власній землі, цуралися колгоспів, вдаючись до активних і пасивних форм опору. На сьогодні відомо про близько 2 тис. масових виступів селян проти колективізації, політики оподаткування, хлібозаготівель, розкуркулювання. Органи ГПУ, займаючись придушенням селянських повстань, зазначали, що "*куркульський опір колективізації, починаючи з другої половини грудня – повчасно зростає, особливо посилився за останню декаду січня, яка пройшла в обстановці підготовки до ліквідації куркульства*". Тільки за грудень 1929 р. та за січень-лютий 1930 р. вони зафіксували 85 "*терористичних актів*".

Розпочавшись у грудні 1929 р., в січні – лютому 1930 р. повстання стали масовими, охопивши фактично всю Україну від Старобільської округи до Шепетівки. ГПУ називало селянські повстання "*куркульською контрреволюцією*", визнавши їхній антирадянський характер. Протягом грудня 1929 р. органи ГПУ заарештували 93-х повстанців, однак у січні 1930 р. відбулося 15 масових повстань, у яких брало участь 2,5 тис. селян.

29 січня 1930 р. на Київщині в с. Триліси Фастівського району, а також в с. Верьовкіно Петровського району селяни застрелили уповноважених з колективізації та голів сільських рад. У с. Королівка Макарівського району було підпалено три клуні з розрахунком, щоб "*кожна охопила все село, намічене до переходу на суцільну колективізацію*".

На початку березня 1930 р., як наголошував заступник голови ГПУ УСРР Карл Карлсон, "*антирадянськими заво-*

рушеннями" було охоплено 18 округ (тобто більше третини по Україні) та 110 районів. Повстання та заворушення палали в 15-ти районах Тульчинської округи, 8-ми районах Проскурівської, 10-ти районах Бердичівської, 13-ти районах Шепетівської, 5-ти районах Одеської округ, селах Волинської, Білоцерківської, Роменської, Херсонської, Уманської, Криворізької та інших округ. Селяни ліквідовували сільські ради, партійні та комсомольські осередки.

Для боротьби з повстанцями було організовано оперативний штаб, а райони селянських заворушень поділено на сектори ГПУ. З 1 лютого по 15 березня ГПУ вдалося арештувати 25 тис. "*заколотників*", викрити та ліквідувати 36 "*контрреволюційних*" організацій, 256 "*контрреволюційних куркульських і терористичних груп*", розстріляти 656 осіб, відправити до таборів 3673 чол., виселити "*адміністрпорядком*" 5580 повстанців. Взагалі ж упродовж місяця було виселено 17602 "*куркульських*" сімей, всього 88657 осіб. ГПУ повідомляло про те, що 25 березня ним заплановано "чистку" прикордонних округів України від 15 тис. повстанців.

16 березня 1930 р. голова ГПУ УСРР Всеволод Балицький інформував керівників Комуністичної партії більшовиків України про розмах селянського повстанського руху в Тульчинській окрузі Вінниччини. "*Вся округа охоплена заворушеннями та повстаннями. Із 17-ти районів округи уражено 15 районів. На сьогоднішній день заворушення відбуваються у 153 селах. Повністю вигнана радянська влада та актив із 50 сіл, де замість сільрад переважно вибирають старост. Колгоспи ліквідовано в більшості сіл округи*".

Селяни не приховували гніву й ненависті до колгоспів, ухвалювали на загальних зборах антирадянські заклики. У с. Олександрівка Миронівського району Київщини вони вирішили таке: "*Ми, селяни, постановили – не підкорятися радянській владі, ми є столипінці і вороги колективізації*". У с. Со-

У пошуках кращої долі. 1933 р.

фіївка Близнецівського району Дніпропетровської округи загальні збори села відмовились від створення колгоспу, висунувши на порядок денний питання: "*Хто за радянську владу?*". Більшість проголосувала проти.

На Вінниччині повстанці виголошували гасла: "*Нам не треба влада, яка грабує селян, геть комуністів, які ведуть країну до загибелі*". У деяких церквах відслужили панахиду по радянській владі, співали пісні "Ще не вмерла Україна", лунали заклики "*Геть радянську владу! Хай живе самостійна Україна!*". Навколо сіл селяни вирили окопи, тримали оборону. Зокрема, в Мястковецькому районі між селянами сіл Горячковка, Ольшанка та кінними загонами ГПУ протягом двох годин тривав бій. У селі Баланівка Бершадського району після сутички з військовими ГПУ 500 повстанців, озброєних вилами і сокирами, переховувалося в лісі.

Селяни с. Муховці Немирівського району, озброївшись вилами, сокирами, косами, вигнали сільську раду і рушили

Голодні селяни у пошуках їжі. 1933 р.

до райцентру, вимагаючи звільнити арештованих односельчан. Збройна боротьба повстанців з військами ГПУ тривала в селах Томашпільського, Соболевського, Джулинського районів. У с. Тропова Лучинецького району Могильовської округи селяни ліквідували сільраду, обрали старосту, ухвалили рішення про страту 10 комсомольців. Військовий загін ГПУ придушив селянське повстання, арештував 28 осіб, але боротьба продовжувалася.

"*По дорозі в селах Сучаки і Вендичанах*, – телеграфував 17 березня 1930 р. В. Балицький, – *натовп селян до 800 осіб оточив загін, камінням і пострілами намагаючись відбити арештованих. Застосуванням зброї загін розпорошив натовп. З останнього вбито одного, двох поранено*". Чекісти оточували села, арештовували сотні селян, "*вичищали колгоспи від небажаного елемента*", судили, виселяли до Сибіру. Війська ГПУ проводили "*оперативну зачистку сіл*", застосовуючи зброю "*для остаточної ліквідації*" повстань. 19 березня 1930 р. В. Балицький надіслав спецзведення "Про активні антирадянські заворушення на Україні", пишучи про рух опору в 11 прикор-

донних округах, а також масові виступи селян Київщини, Білоцерківщини, Криворіжжя, Дніпропетровщини, Черкащини. За даними ГПУ, під час збройного придушення повстань у 13 округах було вбито та поранено 107 чекістів та 147 повстанців, хоча "*учасники заворушень підбирають своїх убитих та поранених, що, безумовно, ускладнює облік*".

Поширеною формою опору селян колективізації були так звані "*волинки*", тобто вимоги про повернення землі, худоби, реманенту, примусово усуспільнених радянськими органами влади. Перші волинки розпочалися в селах Петровського району Дніпропетровщини й перекинулись на інші райони, охопивши 76 сіл. Села Нікопольського, Апостолівського, Широківського, Софіївського, П'ятихатського, Божедарівського, Долинського районів ще на початку 20-х рр. виступали проти комуністів. Заворушення охопили сотні сіл, у яких брали участь від 40 до 1000 осіб, особливо жінки. Вони вимагали повернення реманенту, худоби, насіння, мотивуючи вихід з колгоспу примусовим характером їх створення. Селяни сіл Городище Нікопольського та Широке Широківського району висунули такі вимоги: "*розпустити комсомол, щоб не шпигували серед селян*", ліквідувати колгоспи, комітети незаможних селян, прибрати міліцію, надати виборчі права куркулям, повернути розкуркулених, у випадку смерті розкуркулених віддати їхнє колишнє майно їхнім дітям або родичам, "*вигнати всіх людей, які живуть у куркульських хатах*", звільнити засуджених та арештованих селян, скасувати експертне оподаткування, відновити церкви, "*постановити, щоб до церкви місцева влада не втручалась*".

Активними організаторами волинок були жінки, які озброювалися вилами, сокирами, рушницями, щоб повернути примусово забране до колгоспів майно. Вони виголошували гасло "*Геть колективи*". Так, у с. Чернихові Кагарлицького району Київщини 900 селянок повернули собі 150 коней та

реманент. Органи ГПУ та міліція заарештували 10 "заворушників", які співали "Ще не вмерла Україна", коли їх везли до району. Селян обурювала грабіжницька політика держави та свавілля комуністів, які позбавили їх землі, майна, погрожували. На зборах селян с. Переслабка Ніжинського району Чернігівщини уповноважений райпарткому на запитання селян: "*Що буде з тими, хто не піде в колектив*?" відповів – "*Будемо розстрілювати*".

Ще однією формою спротиву колективізації стало поширення листівок, яких у січні – лютому 1930 р. ГПУ виявило півсотні в окремих округах. Так, у Чернігівській окрузі до рук "гепеушників" потрапила листівка такого змісту: "*В колективах – поміщики. Об'єднавшись разом ми виженемо нашого ярого ворога та очистимо Україну від іга комунізму*". Вулицями сіл блукали обірвані селяни, які говорили таке: "*Я буваю у багатьох місцях СРСР і бачу, як в колгоспах страждає народ*", "*Я з комуни, яка мене довела до того, що я ходжу світом з торбами. Всім буде так, хто піде в колективи*". Велися розмови про "кріпосне право", про голод в колгоспах, про те, що колгоспи – це панщина, а той, хто записується до них – "*перетворюється на вічного раба*".

Трудодень – селянський "труподень"

Існувала дивна форма оплати праці колгоспників, яку запровадили на початку 1930 р., позаяк облік вівся не в грошах, а в трудових одиницях – трудоднях. Спершу трудоднем вважався вихід на колгоспну роботу будь-кого – пастуха, орача, сторожа, обліковця, косаря. У 1930 р. почали запроваджувати відрядну систему оплати праці. Весною 1931 р. на неї перейшли 84% колгоспів України. Основні види робіт розподіляли за розрядами. Їх було спочатку п'ять. До першого розряду, вартість якого становила один трудодень, належали ручні роботи – садіння та викопування картоплі; до другого розряду – в'язання снопів, робота об'їздчика колгоспних ланів, оранка плугом (1,25 трудодня); до третього – викопування буряків, робота вагаря, пасічника, няні у дит'ясла (1,50 трудодня). По четвертому розряду оплачували працю косарів, ковалів, кочегарів, теслярів, рахівників (1,75 трудодня); по п'ятому – трактористів, бригадирів, слюсарів, садівників, токарів (2 трудодні). Грошове наповнення трудодня першого розряду становило 60 коп., другого – 75 коп., третього – 90 коп., четвертого – 1 крб. 05 коп., п'ятого – 1 крб. 20 коп. Враховували певну кваліфікацію працівника та напруженість роботи.

На початку 1933 р. замість п'яти розрядів тарифікації запровадили семирозрядну систему. Трудомісткі види робіт оцінювалися у 1,5 – 2 трудодні, а різниця між розрядами становила 0,25 трудодня. Розрахунок з колгоспниками проводився двічі на рік: у серпні – вересні, коли видавали аванс (певна кількість хліба та грошей згідно з виробленими трудо-

днями); й наприкінці року (остаточний розрахунок). Колгоспники не мали щомісячної "живої копійки", тому єдиним засобом підзаробити залишалася присадибна ділянка – 0,54 га, яку обробляли після роботи або рано-вранці.

Враховуючи норми виробітку, заробити трудодень в колгоспі могла лише фізично здорова людина. Косар на 2 трудодні мав викосити півгектара озимого або ярового клину. За шість гектарів викопаних буряків платили 1,75 трудодня, а денна норма оранки однолемішним плугом на глибину 18–20 см становила 0,90 га, яка коштувала 2 трудодні. Боронування 5,5 га оцінювалося у півтора трудодня, обмолот 90 снопів ціпом – 1,75 трудодня, в'язання 8 кіп хліба (480 снопів) – 1,5 трудодня, копка картоплі (600 ц) – 1,50 трудодня, цукрового буряку (10 ц) – 1,75 трудодня.

Навесні 1932 р. значна частина коней, які належали колгоспникам с. Сущани Кагарлицького району Київщини, видохла, а "*колгоспівці були охлялі*", однак "*рада постановила накидати норми виробітку. Люди, звісно, не виробляли і робили по 4 дні на трудодень*". Колгоспи в тому році недосіяли 2,5 млн. га. У 1931 р., тобто напередодні голоду, більше половини колгоспів розподілили на трудодень по 50 коп., третина – від 51 до 75 коп., менше п'ятої частини – від 76 коп. до 1,5 крб., а 8% – від 1,51 до 2 крб. Пересічна натуральна оплата трудодня в колгоспах України 1932 р. становила від 1 до 1,5 кг хліба. За даними офіційної статистики, один працездатний колгоспник мав у 1932 р. 143, у 1933 р. – 146 трудоднів. Утримати худобу, посіяти, прогодувати себе, сплатити податки, хлібозаготівельну повинність, враховуючи наявність декількох центнерів хліба на сім'ю, – було просто неможливо. Тверду оплату трудодня мали лише трактористи МТС – 2,5 крб. грішми та 3 кг зерном.

За 1931 р. 28 % колгоспів Київської та 15% Харківської областей не розрахувалися з колгоспниками, тобто не видали

Розподіл хліба на трудодні. 1933 р.

жодного кілограма хліба. У березні 1932 р. Вінницький обком КП(б)У інформував Станіслава Косіора про те, що 42% колгоспів області лише частково розрахувалися з колгоспниками за трудодні, а 8 районів взагалі не розподілили ні центнера. 28 березня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало Наркомзем та Укрколгоспцентр повністю завершити розподіл за трудоднями до початку посівної кампанії.

Колгоспники просили порятунку – зверталися з листами до голови ВУЦВКу Г. Петровського, до С. Косіора, Сталіна, М. Калініна, звертали увагу "вождів" на причини голодування. *"В колгоспі с. Петрушки та на селі є великі неполадки*, – писав 15 квітня 1932 р. червоноармієць Є. Ф. Шкребетенко, – *непрацездатним хліба не видають. Весь хліб та страхфонд передано в хлібозаготівлю, є випадки голодної смерті*".

Зерно, виділене на трудодні і для насіння, забирали хлібозаготівельні комісії. 19 квітня 1932 р. колгоспники Ржищівського району Київщини писали, що всі вони мали багато трудоднів, але не мали жодного грама хліба, тому не виходили

Залишились без хліба і хати. 1933 р.

на роботу. "*Колгоспники, які працювали і заробили багато трудоднів,* – писав Сталіну учень з Голубінського рудника, – *зараз голодують і немає чого їсти, наприклад, у моїх батьків було 805 трудоднів та заробили хліба зі своєю сім'єю по 105 пудів, а одержали з колгоспу грошей та 46 пудів хліба, а решту хліба вивезли в план хлібозаготівель. Грошей так само чомусь не дають і таким чином ми залишились голодні*". Подібних листів було безліч. Лише до приймальні М. Калініна їх надійшло близько 35 тисяч. Колгоспний трудодень виявився "паперовим". До всього, секретаріат ВУЦВКу вважав правильною відмову видавати хліб непрацездатним колгоспникам.

З жовтня 1932 р. почали діяти хлібозаготівельні комісії, якими в Україні керував В'ячеслав Молотов. Вони унеможливили оплату трудоднів. 29 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У вимагав від обкомів зарахувати до заготівель наявне зерно в колгоспах та насіння. С. Косіор, доповідаючи на пленумі ЦК КП(б)У 15 лютого 1933 р., зазначив, що в Одеській області розподіл хліба на трудодні завершили 12%, у Дніпропетровській – 5,2%, у Харківській – 18,4%, у Вінницькій "трохи кра-

ще" - 31% колгоспів. **Майже половина колгоспів України не розрахувалася з колгоспниками за трудоднями, тобто від серпня 1932 р. до лютого 1933 р. ці колгоспники не мали жодного грама хліба.** Станом на 1933 р. в колгоспах України мешкало близько 20 млн. осіб, з них працездатних 6,3 млн., отже, виявляється сумна "мужицька арифметика": з 6,3 млн. колгоспників – половину свідомо позбавили хліба, а близько 13 млн. непрацездатних (діти, люди похилого віку, інваліди) взагалі позбавили можливості і права працювати в колгоспі та мати засоби існування.

У 1932 р. 10% колгоспників не мали сил, щоб виробити за день бодай один трудодень, хоча на роботу ходили справно. 29% виробили до 50 трудоднів, а 40% взагалі не брали участі в колгоспних роботах, відтак могли сподіватися лише на власне господарство та на те, що вдасться ухилитися від хлібозаготівель. ЦК КП(б)У фіксував випадки голодування багатосімейних колгоспників, які мали 120–170 трудоднів, а також тих, що мали "*велику кількість трудоднів*". Так, в с. Оливе Розважівського району в колгоспі ім. Петровського голодувала сім'я колгоспника з 10 душ. З них троє були працездатними й виробили 450 трудоднів. Але на трудодень вони мали всього-на-всього по 600 г хліба. В с. Липках Попільнянського району Житомирщини голодувала сім'я колгоспника з 8-ми душ, яка виробила 600 трудоднів. Причиною їхнього голоду та смерті виявилася мізерна оплата трудодня – від 300 до 400 г хліба, з якої ще й вираховували на громадське харчування. Деякі колгоспники с. Кожанка Фастівського району Київщини заробили від 210 до 405 трудоднів, однак на аванс їм виплатили по 48-93 кг на двір.

На початку липня 1933 р. наркомзем України Олександр Одинцов повідомив С. Косіора та Власа Чубаря про те, що згідно з телеграмою Сталіна і Молотова розроблено проект постанови партії та уряду "Про порядок видавання хлібних

авансів в колгоспах з врожаю 1933 р. на внутріколгоспні потреби". Категорично заборонялося видавати натураванс у колгоспах, які не виконали плану хлібозаготівель, а також колгоспникам, які "крали" хліб. Не дозволялося також витрачати хліб для громадського харчування, а кожен колгоспник мав брати власний хліб на роботу. Абсурдна економія комуністичних вождів, які думали не про життя селян, а про виконання хлібозаготівельного плану. Секретар Чернігівського обкому КП(б)У Павло Маркітан, виступаючи 5 липня 1933 р. на обласному з'їзді колгоспників-ударників, говорив також, що *"хліб на громадське харчування іноді вдвічі, втричі більше виходить ніж той, що було розподілено на трудодні"*. Його доповідь не була опублікована, тому що він визнав тоді факт голоду. Селяни області мали 300–500 трудоднів, але масово помирали. Родинам померлих колгоспників, які мали зароблені трудодні, хліб не видавали.

16 серпня 1933 р. голова ЦК КП(б)У Володимир Затонський інформував ЦК партії: *"Відвідав особисто колгоспи 11 районів Київської області і дійшов висновку: законних авансів на трудодень не видають"*. Колгоспники, за його словами, втратили віру отримати їх. Правління колгоспів боялися видавати натураванси, щоб не порушити трудової дисципліни, позаяк, на думку управлінців, вона значно краща, якщо *"колгоспник сидить на щоденному пайку"*. Громадське харчування в колгоспах виявилося жахливим: борщ і кашу фактично не варили, а переважно готували "затирку", яку на півдні колгоспники називали *"шліхта"* або *"шліхтер"*, натякаючи на колишнього наркома землеробства Олександра Шліхтера, який у 1933 р. очолював Раду з вивчення продуктивних сил України. За такого ставлення до колгоспників "продуктивні сили" втратили не лише спроможність до самовідтворення, а й життя. Трудодні перетворилися в українських селах на *"труподні"*.

Хлібозаготівельна повинність селян

Історики багато написали про "хлібозаготівельні кампанії", про виконання "хлібозаготівельних завдань", "хлібозаготівельних планів" тощо. Хлібозаготівлі, враховуючи їхню обов'язковість та карально-репресивний механізм виконання, виявилися однією з фіскальних форм натурально-продуктових повинностей українських селян. Партійні та урядові постанови наповнені виразами "*селяни повинні*", "*колгоспи повинні*", "*колгоспники повинні здати*". 26 квітня 1932 р. С. Косіор у листі до Сталіна називає вивезення хліба кіньми – "повинністю", яка оплачувалася, тому що "*ця повинність, зазвичай, здійснювалася порядком примусової мобілізації*".

Саме цілеспрямоване й цинічне накладення комуністичною владою в 1931–1933 рр. на українських селян непосильних хлібозаготівельних повинностей стало основною причиною страшного голодомору. Валовий збір зернових в Україні 1931 р. становив 17,7 млн., у 1932 р. – 12,8 млн., у 1933 р. – 22,2 млн. тонн. Обсяг хлібозаготівель у 1931 р. сягав 39% валового збору, що було критичною межею для хлібофуражного балансу України, і протягом першої половини 1932 р. голод охопив третину районів. З мізерного збору зернових у 1932 р. вилучили 52%, відтак сільськогосподарське виробництво зазнало краху, а селяни – спланованого комуністичною владою голодомору.

Жовтневий 1932 р. візит В. Молотова в Україну виявився "переломним". Московський емісар вимагав від партійних організацій активної "*боротьби за хліб*", а від колгоспників –

"виконання своїх першочергових зобов'язань перед пролетарською державою". На той час Україна виконала лише 38% річного плану, тому 30 жовтня 1932 р. члени політбюро ЦК КП(б)У виїхали до областей та районів для посилення темпів хлібозаготівель. "Боротьба за хліб", яку ініціювали Молотов та Сталін, перетворилася на війну проти селян. Запопадлива партноменклатура вимагала абсолютного виконання плану хлібозаготівель до 10 грудня, запроваджуючи всілякі репресії: до одноосібників, які не виконували державної хлібоповинності, застосовували штраф у розмірі ринкової вартості незданого згідно з планом хліба, обмежували постачання промтоварів; від заможних (куркульських) господарств вимагали абсолютного виконання *"твердих завдань"*. Україну змушували повернути насіннєву позичку до 1 грудня, починаючи з надходження перших партій зерна. Торгівля хлібом забороняється до виконання плану хлібозаготівель. Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало органи юстиції першочергово розглядати "справи по хлібозаготівлях", застосовувати суворі репресії, направляти до сільських районів мобільні нарсуди. 9 листопада 1932 р. Наркомюст УСРР та Генеральна прокуратура розіслали вказівки місцевим судовим органам, щоб вони забезпечували стягнення хліба, *"що його повинні здати окремі здавці"*. Судові справи розглядалися протягом 5 днів. *"Судові органи повинні вживати сувору та реальну репресію до тих,* – зазначалося в циркулярі Наркомюсту, – *що злісно ухиляються виконувати зобов'язання з хліба, в першу чергу до твердоздатчиків"*.

Чергова хвиля постанов партійно-радянських органів, якими "удосконалювалася" система визиску селян, припадає на листопад 1932 р. Так, 11 листопада 1932 р. Раднарком УСРР видав інструкцію "Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі", яка озброїла місцеві органи влади нормативним документом, який дозволяв застосовувати репресії,

Пошук селянського хліба. 1933 р.

чинити свавілля та знущання над селянами, які не виконують своїх зобов'язань. Селян-одноосібників штрафували, позбавляли земельного наділу, садиби, виселяли поза межі району та області, конфісковували майно. Держава не дбала про селян, вважала їх "*ворожим елементом*", забороняла торгувати, не видавала кредиту, насіння. Фактично їх перетворили на кріпаків.

18 листопада 1932 р. ЦК КП(б)У видав постанову "Про заходи по посиленню хлібозаготівель", положення якої виходять за межі політичного рішення. Вони підпадають під ознаки геноциду, визначені Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 р. про запобігання геноциду, особливо у частині щодо створення умов, які призвели до фізичного винищення людей. Партійна постанова зобов'язувала радянські органи влади "*негайно заборонити будь-які витрати всіх натуральних фондів, створених в колгоспах*", надати права РВК перераховувати до фонду хлібозаготівель усі натурфонди, створені в кол-

Голодні селяни у пошуках їжі. 1933 р.

госпах, "*повністю припинити видачу будь-яких натуравансів в усіх колгоспах, що незадовільно виконують план хлібозаготівель*", організувати повернення хліба, виданого для громадського харчування, вилучити в окремих колгоспників та односібників хліб, украдений ними під час жнив. У колгоспах, які не виконували плану хлібозаготівель, влаштовували публічний обмолот зернових з присадибної ділянки колгоспника, зараховуючи її як видачу на трудодні. Пропонувалося заносити колгоспи на "*чорну дошку*", тобто впроваджувалася продовольча та комунікаційна ізоляція колгоспників сіл. 20 листопада 1932 р. Раднарком УСРР, виконуючи партійне рішення, видав постанову "Про заходи до посилення хлібозаготівель", відтак партійно-радянський тандем засвідчив початок антигуманної акції, яка мала виразні ознаки геноциду.

Жовтнево-листопадовий наступ 1932 р. проти українських хліборобів, керований Молотовим за вказівкою Сталіна та консультативної підтримки Лазаря Кагановича, спричинив

апогей голодомору 1933 року. Свавілля судових органів, уповноважених, голів та активістів сільських рад, забезпечене партійними директивами та інструкціями Наркомюсту, не мали меж. Наприклад, у Летичівському районі Вінниччини в 1932 р. із сіл з меншою врожайністю вилучали 70–75% зерна, а з сіл з більшою врожайністю – 50–60%. Така питома вага заготівель означала голодну смерть. За невиконання хлібозаготівельної повинності у селян забирали майно, реманент, продукти, худобу, помешкання. "*В 1931 р. наклали тверде завдання,* – писав 17 травня 1932 р. до редакції "Колгоспного села" мешканець с. Триліси Фастівського району М. С. Пилипенко, – *наклали непосильний продподаток в 1932 р. Озимий хліб сам змолотив і одвіз, а яровий сільська рада весь забрала. Забрано було корову, коня, реманент, картоплі 50 пудів. Бляху цинкову сільрада продала за 250 крб. Вигнали мене з дітьми з хати. На посів не оставили ні бубочки. Наклали якогось штрафу 200 крб. і за що не знаю*". Таких фактів свідомого розорення селянських господарств було безліч. Нормою в українських селах стало фізичне побиття селян уповноваженими. Селян били, засуджували до розстрілу, закопували живими.

Хлібозаготівельна державна повинність колгоспів, колгоспників, селян-одноосібників, виконання якої забезпечували політично-адміністративні, радянські, судові та каральнорепресивні органи, свідчила про безправний соціально-правовий статус українських хліборобів, цих новітніх кріпаків. **А експорт хліба в СРСР тривав і в 1932–1933 рр., набуваючи виразних ознак не економічної, а суто політичної кампанії.**

"Чорні дошки": геноцид українців

Термін і явище *"чорні дошки"* з'являються у січні-лютому 1928 р., після чергового запровадження продрозверстки. *"Чорні дошки"* – це система примусових заходів та соціальної ізоляції населення, спрямованих проти нібито *"злісних утримувачів хліба"*. Протягом першої половини 1928 р. їх застосовували вибірково, карально-репресивні органи обмежувалися іншими профілактичними засобами покарання за невиконання *"плану до двору"*, а саме: позбавленням волі на "реченець" від шести місяців до 3-х років, штрафом, попередженням, конфіскацією майна, худоби, реманенту, хат, адміністративним виселенням.

Поява влітку 1932 р. московських емісарів в Україні – В. Молотова та Л. Кагановича, які займалися викачкою українського хліба, реанімувала ідею використання *"чорних дощок"*. 18 листопада 1932 р. вони набули другого дихання та офіційного карально-репресивного статусу згідно з постановою політбюро ЦК КП(б)У. Вищий партійно-директивний орган рекомендував заносити на *"чорні дошки"* колгоспи України, застосовуючи одночасно такі заходи: призупинити постачання товарів, заборонити кооперативну і державну торгівлю в селах, вивезти з магазинів продукти, скасувати колгоспну торгівлю для колгоспників та селян-одноосібників, повернути видані кредити та фінансові зобов'язання, провести політичні чистки серед *"колгоспного активу"* та виявляти *"саботажників"*. Рішення про занесення на *"чорні дошки"* ухвалювали облвиконкоми, а обком партії інформував

ЦК партії про виконання директив, тобто забезпечував політичне керівництво масовим терором проти селян.

6 грудня 1932 р. з'явилися перші жертви цієї зброї масового знищення мирного населення. Політбюро ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР *"за явний зрив плану хлібозаготівель та злісний саботаж, організований куркульськими і контрреволюційними елементами"*, постановили занести на *"чорну дошку"* саме українські села: Вербка Павлоградського та Гаврилівка Межівського районів Дніпропетровської області; Лютеньки Гадяцького та Кам'яні Потоки Кременчуцького районів Харківської області; Святотроїцьке Троїцького та Піски Баштанського районів Одеської області. Перепис населення 1926 р., який зафіксував національний склад сільських рад в УСРР, дозволяє з'ясувати етнічну структуру селян, приречених на голодну смерть у соціальних резерваціях. Так, Гаврилівська сільська рада мала 1220 господарств з населенням 6927 осіб, з них українці становили 6891, росіяни – 31, німці – 4 мешканці; с. Вербка мало 1156 господарств з населенням 6285, серед них українців – 6254, росіян – 31 особа; Святотроїцька сільська рада – 376 селянських дворів з населенням 1573 чол., з них українців – 1526, росіян – 28; с. Лютеньки – 2079 господарств з населенням 9302 особи, у тому числі українців – 9283, росіян – 8; с. Кам'яні Потоки налічувало 591 селянський двір з населенням 2587: українців – 2225, росіян – 44, євреїв – 16 осіб.

Трагічна доля селян Кам'яних Потоків, як і значної частини інших українських сіл, мала і жахливу духовну руїну: 29 грудня 1929 р. була ліквідована Успенська церква. От і маємо: ні могили, ні хреста! Шість перших сіл, занесених на *"чорну дошку"*, стали соціальною резервацією для свідомого фізичного знищення за національною ознакою. Понад 30 тисяч українських селян перших шести сіл опинилося на порозі смерті, хоча все сільське населення України було тоді фактично занесене на *"чорну дошку"*: колгоспи 82-х районів Укра-

їни відчули на собі руйнівний вплив *"чорних дощок"*, а це майже четверта частина адміністративних районів республіки, тобто 5 млн. сільського населення.

8 грудня 1932 р. С. Косіор інформував Сталіна про те, що уряд та ЦК партії розпорядилися занести на *"чорну дошку"* 6 сіл, а за рішеннями облвиконкомів занесли 400 колгоспів. Пізніше український партійний лідер вимагав від секретарів райкомів та голів райвиконкомів вивозити *"усі без винятку наявні колгоспні фонди, у тому числі і насіннєві, в рахунок виконання плану хлібозаготівель"*. Таке свідоме й злочинне рішення С. Косіор видав 24 грудня 1932 р., отже мотовило *"чорних дощок"* набуло нової смертоносної сили. Місцеві органи влади отримали відповідне "політичне замовлення", яке запопадливо виконували, щоб не потрапити до категорії "саботажників". Так, 28 грудня 1932 р. Бердянський райвиконком, заслухавши питання про занесення на *"чорну дошку"* сіл, ухвалив таке рішення: *"За продовження зловмисного невиконання державного плану хлібозаготівель, за організований куркульськими елементами саботаж до занесених облвиконкомом на "чорну дошку" колгоспів ім. Шевченка Новоолексіївської сільради, "Чевоний стяг" Ногайської сільради – вжити таких заходів: а) заборонити цілком будь-яку торгівлю цим колгоспам і колгоспникам; б) протягом часу до 28. XII. 32. стягти кредити та всі платежі (сільгоспподаток, державну заборгованість, страховку), грошову заборгованість по цих колгоспах розверстати по колгоспниках та стягнути до 28 грудня; в) накласти натурштраф м'ясом у розмірі 15-місячного завдання з тим, щоб до 5 січня 1933 р. дотерміново стягнути з колгоспників цих колгоспів як план м'ясозаготівель, так і накладені натурштрафи; г) негайно заборонити будь-який помол як колгоспам, так і колгоспникам цих колгоспів"*.

Бригада, яку відрядили до цих колгоспів, мала виконати це партійне рішення до 5 січня 1933 р. Дивна форма кому-

ністичного привітання селян з Різдвом, дату якого більшовики взагалі намагалися перенести на кінець січня.

4 січня 1933 р. на *"чорну дошку"* потрапило с. Городище Ворошилівського району Донецької області, яке мало понад тисячу селянських господарств. Селяни не виконали плану хлібозаготівлі, який з врожаю 1931 р. становив для села понад 10 тис. ц. Заготовили лише 65%, а з мізерного врожаю 1932 р. для селян цього села довели чергове завдання – 6,5 тис. ц, яке на 2 січня 1933 р. було виконано на 24%. За два місяці перебування цього села на *"чорній дошці"* було вилучено 373 ц, у тому числі від присадибних ділянок колгоспників – 83 ц. З колгоспу повернули назад 23 тис. крб. кредиту, вивезли 356 ц насіннєвого зерна, зняли з постачання 1020 членів колгоспних сімей та одноосібників, які працювали на виробництві, відібрали 3 трактори, виселили 43 двори, віддали до суду правління колгоспу. Відтак, з 1753 працездатних залишилось 170–180. Застосованих репресій владі здалося замало, тому райком просив від обкому партії нових заходів: накласти на колгоспників та одноосібників натуральний штраф (15-місячна норма хлібозаготівель), позбавити колгосп 1,3 тис. га найкращих земель, попередити про виселення села до Сибіру, а натомість заселити їхні помешкання *"добросовісними колгоспниками приміської смуги"*. Позбавлення землі колгоспу, тобто посівного клину, виявилося черговим винаходом екзекуторів.

7 січня 1933 р., на Різдво, Київський обком КП(б)У категорично наполягав на тому, щоб місцеві органи *"вилучили все наявне зерно, в тому числі так звані насіннєві фонди"* з колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівель. З колгоспних комор області насіння було вивезено ще до 1 січня, тому плани виконували за рахунок масового вилучення хліба з присадибних ділянок колгоспників, а також шляхом зарахування трудоднів до плану хлібозаготівель. Секретар Харківського

Жертва голодомору. Харків. 1933 р.

обкому КП(б)У Роман Терехов, звітуючись про виконання хлібозаготівель в області, назвав лише 15 районів, які виконали на 5 січня 1933 р. хлібозаготівельні плани, отже, решта господарств районів вважалася "саботажниками", відтак на них поширювалися акції "*чорних дощок*" та інші форми масового терору. На старий Новий рік (14 січня) він особисто підписав постанову по посилення хлібозаготівель та репресій у колгоспах, занесених на "*чорну дошку*". Із 25 колгоспів області, які опинилися на них, лише три виконали план хлібозаготівель, а решта мали від 33% до 49% виконання, відтак масовий терор тривав. Обком рекомендував районам "*зламати саботаж хлібозаготівель у колгоспах*", "*натравити на них усіх чесних колгоспників, що виконали плани*".

Отже, пропонувалася громадянська війна місцевого значення в окремо взятому селі. Р. Терехов радив застосовувати "*повторні м'ясні штрафи*", крім діючих натуральних та гро-

шових. Його партійний побратим Володимир Затонський, перебуваючи на хлібозаготівлях в Одеській області, радив "*арештовувати, прижимати, описувати*", позаяк і "*українця можна насамкінець переконати, що мабуть краще здати хліб*", але для цього треба "*козирі мати на руках*", тобто арсенал карально-репресивних заходів, морально-психологічного тиску, залякування. В Арбузинському районі деякі уповноважені разом з активістами, втративши всякі моральні норми, якщо вони їх взагалі мали, затягували до помешкань "*жінок-індивідуалок*" і "*почергово ґвалтували в порядку натурштрафу*".

Для "успішного" завершення хлібозаготівель почали застосовувати так звані "*заслонні загони*" навколо українських сіл та на залізницях, які унеможливлювали перевезення "хлібо-насіння" та пересування селян. Спочатку, коли масово створювалися колгоспи, більшовики не наважувалися застосовувати "*чорні дошки*".

23 січня 1933 р. секретар ЦК КП(б)У Михайло Хатаєвич та голова Раднаркому УСРР В. Чубар надіслали до всіх обкомів та облвиконкомів директиву по заборону масового виїзду селян до Росії, Білорусії за хлібом. ГПУ також отримали відповідну вказівку, посиливши діяльність "*заслонних загонів*" навколо сіл та на залізницях. Селяни, які виїхали до інших регіонів, підлягали арешту та поверненню в Україну. Заборонявся продаж квитків українським селянам, які не мали довідки РВК про право на виїзд, а також паспорту або оформленого запрошення від фабрик чи заводів про вербування робочої сили. Соціальна резервація набула остаточного юридичного та організаційного оформлення.

Натурально-м'ясні повинності: коні не винні

Наявність худоби в селянському господарстві, особливо коней та корів, свідчила про соціальний статус двору. Про такого господаря шанобливо говорили – *"хазяїн"*. Напередодні масової колективізації в українському селі нараховувалося понад 4 млн. коней, але кожне п'яте господарство було безкінним, кожне третє – безкорівним, а половина мала лише одну корову на двір. Селяни якось "зводили кінці з кінцями", сподівалися на краще, але настала "колгоспна весна" – сталінська насильницька колективізація. Коні, воли, корови, свині, кози, вівці, хоч і не мали права "вирішального голосу", разом з селянами опинилися в колгоспах, де поголів'я худоби неухильно збільшувалося: з 25 тис. у 1928 р. до 872 тис. у 1930 р. Водночас худоби в одноосібному секторі зменшилося за два роки колективізації на 820 тис.

25 квітня 1932 р. С. Косіор, доповідаючи Сталіну про соціально-економічне становище в Україні, визнав 15 районів *"важкими"*, окремі села – *"голодуючими"*, але *"всякі розмови про "голод" на Україні треба категорично відкинути"*. У такий "таємний" спосіб він дав знати своєму патрону, що українська парторганізація буде замовчувати голод. У тих районах, де побував Косіор, *"біля 1/3 числа коней пало"*, а решта дихала на ладан – *"шкіра та кості"*. Причина недбайливого ставлення до коней, на його думку, полягала в тому, що селяни відмовилися годувати їх за рахунок *"останніх засобів"*. Коні, як і селяни, виконували повинності: перші – гужову, тобто перевезення вантажів, інші – хлібозаготівельну та м'ясозаго-

Коні не винні... 1933 р.

тівельну. Головний комуніст України визнав основну причину виснаження коней: *"особливо багато ганяли коней всю осінь і зиму по перевезенню хліба, буряків і т. ін"*. Коні дохли від роботи, тому що не встигали вивозити щойно вилучений у їхніх господарів хліб, а селяни помирали, позаяк у них забрали харчі. Дійшло до того, що четвірка коней не могла заборонувати два гектари землі протягом дня. Вони дохли на полях, де їх жадібно поїдали голодні селяни. Також коні вимерзали від холоду й голоду у непристосованих колгоспних хлівах. Навесні 1932 р. Москва вимагала від України 130 тис. т м'яса, а спочатку планувала взагалі 181 тис. т. План по країні становив 716 тис. т. Отже, рівно четверта частина обсягу союзних м'ясозаготівель припадала на Україну. З жовтня 1930 по вересень 1931 р. з УСРР вивезли 220 тис. голів великої рогатої худоби, 97 тис. свиней та понад 8 тис. овець. Основний тягар лягав на так званих куркулів. Весною 1931 р. їхня частка республіканського обсягу заготівель м'яса становила 37%. До холодильних камер

Жертва голодомору. Харків. 1933 р.

потрапило 7,2 млн. т. Для збільшення обсягів вилучення м'яса Раднарком УСРР заборонив з грудня 1932 р. торгівлю м'ясом та худобою, а також встановив "*норми здавання по м'ясу для окремих господарств одноосібників і колгоспників*": від 20 до 45 кг живої ваги з двору. Протягом року селянин мусив здати державі від 160 до 225 літрів молока.

За невиконання плану хлібозаготівель селяни розплачувалися худобою, остаточно втративши надію на виживання. Нерідко колгоспник чи одноосібник, виконавши "*тверде завдання*" до двору, змушений був продавати корову, щоб сплатити горезвісне самообкладання, тобто грошову повинність. Натуральний штраф в обсязі 15-місячної норми м'ясозаготівель стосувався колгоспів, але його стягували з колгоспників та одноосібників. Забирали дійних корів, залишаючи сім'ї без молока. Зокрема, селянин с. Сироватки Краснопільського району Харківської області Клим Рибалка скаржився Г. Петровському навесні 1932 р.: "*Майно моє таке: одна селянська хата, хлів, худоби одна коняка, землі 2,50 га. Причому*

Жертва голодомору. Харків. 1933 р.

Нижньосироватська сільрада забрала у мене корову без всяких повідомлень, і заборгованості за мною немає, яким я считаю, що у мене узято корову невірно". Таких випадків було безліч.

Якщо у 1931 р., тобто напередодні масового голоду, колгоспники мали 67 тис. коней, то у 1933 р. лише 7 тис., а в колгоспних хлівах протягом року здохло близько 400 тис. голів. В одноосібному секторі у 1931 р. було 1,4 млн. коней, а наприкінці 1933 р. – 558 тис. За роки колективізації, розкуркулювання, хлібозаготівель та стягнення натуральних м'ясних штрафів українське село втратило 1,8 млн. коней. Поголів'я в одноосібному секторі зменшилося у 7, у колгоспників – майже в 10 разів. Земельні ділянки заростали бур'яном, а виморені голодом селяни розтягували дохлих коней. Кількість великої рогатої худоби в Україні протягом 1928–1933 рр. зменшилася вдвічі. Якщо селянам у 1928 р. належало 8,3 млн. голів худоби, то в 1933 р. – лише 776 тис. Кількість свиней

лише протягом зими 1933 р. зменшилася на 75%, а загалом Україна зазнала страшної господарської руїни, яку не подолала до кінця 30-х рр.

У 1933 р. в українських селах зникли коти й собаки. Їх поїли голодні селяни, а тих, що вижили, "мочили" заготівельні контори за вказівкою високопоставлених "Шарикових". 28 грудня 1933 р. заступник наркома зовнішньої торгівлі Мойсей Фрумкін інформував уповноваженого Наркомзовнішторгу УСРР Михайла Каттеля про те, що в Україні протягом 1931 р. було заготовлено 731 тис. собак та 670 тис. котів, протягом 1932 р. – 726 тис. собак і 697 тис. котів, а за 11 місяців 1933 р. відповідно – 647 тис. і 938 тис. Він вимагав виконання чергових планових завдань: 1 млн. котів та 800 тис. собак. Голодні селяни платили 20-30 крб. за кішку, тому чинили опір новоявленим заготівельникам.

Райвиконкоми та сільські ради також були незадоволені, бо за 1933 р. розвелося багато мишей. Заступник уповноваженого Наркомзовнішторгу СРСР при уряді УСРР Георгій Львов просив М. Фрумкіна зменшити план на 600 тис. Дніпропетровський облвиконком заборонив заготівлю, тому що "*майже повна відсутність котів по селах дуже перешкоджає боротьбі з мишами*". Котяче та собаче хутро експортували, маючи з того валюту.

Торгсини: золото партії – сльози голодних селян

Дослівно абревіатура ТОРГСИН означає російською мовою – "торговля с иностранцами". Міське та сільське населення 30-х років мало інше тлумачення цього терміну: "*Товарищи! Опомнитесь, Родина Гибнет, Сталин Истребляет Народ*". Всесоюзна контора по торгівлі з іноземцями була заснована влітку 1930 р. при Наркоматі зовнішньої торгівлі з метою спецобслуговування іноземних туристів. В Україні спочатку діяв уповноважений союзної контори Торгсину, а з серпня 1931 р. Харківська контора. На початку січня 1932 р. магазини Торгсину відкрили в Одесі, Києві, Маріуполі, Херсоні, Миколаєві, Вінниці, Шепетівці, Бердичеві, Житомирі та Бердянську. Були вони розраховані на іноземних моряків та на "*буржуазних спеців*", які допомагали радянським малопідготовленим інженерам будувати "велетні перших п'ятирічок". Весною 1932 р. 36 міст України мали 50 магазинів системи Торгсину.

Пояснення доцільності утворення Торгсину знаходимо в експертних висновках Наркомату Робітничо-селянської інспекції: "*в умовах соціалістичної реконструкції народного господарства, коли ми ще вимушені завозити з-за кордону різне обладнання, мобілізація внутрі країни ефективної валюти відіграє колосальну ролю*". Слід було налагодити вилучення у населення "*побутового золота, яке після революції втратило своє побутове значення як предмет прикрас (обручки, сережки, браслети, хрести), проте свою цінність зберегло*".

Магазин Торгсину. Черги за хлібом. Харків. 1933 р.

10 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову "Про роботу "Торгсину", якою запроваджувалася в системі ЦК партії посада керівника облконторами, а до номенклатури обкомів призначили директорів великих магазинів та баз. У січні 1933 р. було 74 магазини, а в серпні того ж року – 256, тобто торгсинівський павук широко розпустив свою золоту мережу, яка мала представництва майже у кожному районі. Наприклад, Коростенське відділення мало осередки в Овручі, Малині, Олевську та інших містах Полісся, зв'язаних залізницями.

Всеукраїнська контора Торгсин, як і всесоюзна, проіснувала до листопада 1936 р. Весною 1932 р. вона мала 187 штатних співробітників, серед яких з вищою освітою було лише три особи, а за національним складом – 99 євреїв, 56 українців, 40 росіян.

Восени 1931 р., щоб збільшити обсяги золотозаготівель та надходження валюти, двері Торгсину відчинили для громадян СРСР. Через систему Торгсину вони одержували грошові перекази від "іноземних родичів", відтак протягом першого

Жертва голодомору. Харків. 1933 р.

кварталу 1932 р. надійшло 2,6, другого – 3,6, третього – 3,2, а в четвертому кварталі – 1,4 млн. валютних карбованців, тобто близько 11 млн. валюти. Гроші надходили з Америки, Німеччини, Польщі, Франції, Палестини, Китаю, Туреччини, Італії та інших країн. М. Фрумкін дозволив торгсинівським структурам здавати за валюту в оренду квартири в Москві, Тифлісі, Харкові, Києві, Вінниці, Мінську. Квартири продавали лише членам житлової кооперації, а іноземцям здавали в оренду, але за погодженням з НКВС та Наркоматом іноземних справ.

Заготівля побутового золота відрізнялася від золотокопалень не лише обсягами вилученого благородного металу. Важко змусити когось продати коштовність, якщо вона була сімейною реліквією. Комуністи знайшли метод: вони позбавили мільйони селян хліба, заборонили та обмежили торгівлю, запровадили карткову систему постачання. Для голодної людини, якщо вона мати чи батько, порятунок життя дітей – свята справа, найвища цінність. Магазини Торгсину продавали різні товари, але голодні селяни купували саме хліб та борошно.

Жертва голодомору. Харків. 1933 р.

Селянин приносив обручку або золоту монету царського карбування до приймального пункту, які оглядав скупщик. Золото зважували, визначали пробу, а його власнику видавали квитанцію, у якій була записана вага та відповідна сума в торгсинівських карбованцях. Протягом дня один приймальний пункт купував до 800 г золотих коштовностей. Пробу визначали "на око". Приймали за однією пробою, а здавали до держбанку за іншою. Через приймальний пункт щодня проходило 400–450 осіб. Побутове золото надходило доволі активно. Так, лише за січень 1932 р. два приймальні пункти прийняли від населення 17 кг "золото-брухту", за лютий – 96, за березень – 141, за квітень – 120.

На терези селяни клали нагрудні золоті хрести, весільні обручки, сережки, монети. За побутове золото купували у державі життя, а точніше – відстрочку дня неминучої смерті. Траплялися арешти селян співробітниками ГПУ, які вважали власників золотокоштовностей та грошових перекказів *"агентами імперіалізму"*.

З уст голодних людей та "скупщиків" лунало слово "*припек*". Воно означало різницю між золотом, прийнятим у населення і зданим до банку. За січень – квітень 1932 р. у деяких приймальних пунктах "припек" становив 2,3 кг. Населення намагалося здавати саме золото, позаяк за срібло платили менше. Нью-Йоркська біржа давала за 1 кг срібла 17 валютних крб., а за 1 кг золота 1300 крб., хоча селяни про це не думали. Всеукраїнська контора Торгсину одержала за 1932 р. близько 11 млн. валюти за вилучене золото, хоча сподівалася на 18,5 млн. 10 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У вимагало від системи Торгсину мобілізації валюти та золота на суму 35 млн. крб., "розверстати" її по облконторах. З усіх джерел валютних надходжень золото-брухт та срібло становили дві третини, з них золото 38%, монети старого карбування 18%, а срібло 22% загальної суми.

Голодні 1932–1933 рр. виявилися найсприятливішими для Торгсину. За валютними карбованцями ховалася "*золота лихоманка*", яка охопила міста з довгими чергами голодних селян. За дев'ять місяців 1933 р. у селян "викачали" золота на суму 21 млн. валютних карбованців, але вражає вагова характерстика. У 1932 р. контори Торгсину заготовили 21 т золото-брухту, а за 1933 р. – вже 44,9 т.

У 1932–1933 рр. кілограм борошна коштував 25 коп. золотом, а на чорному ринку 7–9 крб. У 1932 р. продовольча група становила 89% торгового обороту торгсинівських магазинів, а в 1933 р. 92-94%. В актах перевірки Торгсину НК РСІ зазначалося, що вони за статусом мали б обслуговувати іноземців, а доводилося "*більше обслуговувати селян*". Був хліб у магазинах – були й черги. Покупцям не давали жодних гарантій. У грудні 1932 р. система Торгсину Харкова заборгувала лише за валютними переказами 76 тис. крб., а по золотобрухту 15 тис. крб. Селяни вимагали розрахунку, бо вдома чекали голодні діти. "*Принесла селянка хрест та сережки*, –

зазначалося в акті перевірки Донецької облконтори Торгсину, – *проте у нас часто не було борошна, а громадянка, якій довелося повернути золото, напевно, сподівалася купити борошна, але коли згодом борошна не виявилося, вона навмисно зчинила галас, щоб їй повернули золото. Вона заявила, що за її золото дали менше, ніж треба, тобто оцінили золото менше вартості*".

Сумнозвісний "*припек*", який опинявся в кишенях "ювелірних майстрів", коштував селянам життя. Траплялися "випадки", коли прийомщики ставили у фінансових документах кому між цифрою 23 г, відтак виходило 2,3 г. Здавши золото, селяни нерідко чекали біля магазинів декілька днів, а то й тижнів. Та ще й органи ГПУ влаштовували "облави", сподіваючись арештувати "іноземних агентів" або просто поживитися. У жовтні 1932 р. Всесоюзна контора Торгсину інформувала наркома фінансів Григорія Гринька про поширення чуток такого змісту: "*Торгсин – це пастка для здавачів золота*". В арештованих часто забирали хліб, неотоварені квитанції, відправляючи ні з чим до голодних дітей.

Восени 1933 р., коли обсяги хлібозаготівель відносно впали, а врожай був кращим від попереднього року, черги біля приймальних пунктів та магазинів Торгсину також зменшилися. Керівництво Чернігівської облконтори Торгсину інформувало 21 серпня 1933 р. управління дорогоцінних матеріалів Держбанку: "*Починаючи з 1-го серпня ми мали в області різке зниження надходження валютних цінностей, куплених через Торгсин. Якщо у червні ми мали пересічно на кожну декаду по 160 тис. крб., то за першу декаду серпня – всього лише 78 тис. крб., менше 50% однієї липневої декади. Таке різке зниження пояснюється головним чином зменшенням потреб населення в продуктах харчування у зв'язку з появою овочів та хліба нового врожаю*". Стає цілком зрозумілою мета і завдання діяльності системи Торгсину.

Отже, викачка хліба та золота відбувалися одночасно. З колгоспних та селянських ланів зерно потрапляло до борошномельні, з них через хлібопекарні – до системи Торгсину. Кістлявою рукою голоду селян примушували купувати власний хліб, здаючи так зване побутове золото або монети старого карбування. Голодного 1933 р. Чернігівська облпартноменклатура продала спекулянтам 3,6 т хліба за валюту та золото, придбавши на них промтовари.

Вилучене через систему Торгсину золото формувало валютні запаси держави та партійних органів. Переплавляли його й для зубопротезної промисловості. Партноменклатура лікувалася за кордоном, купувала дефіцитні ліки, особливо інсулін. Валюта також надходила для підтримки різних комуністичних партій. За валюту купували іноземне обладнання для промислових підприємств, які будувалися в СРСР. Нею платили іноземним інженерам та професорам, які працювали на заводах та фабриках СРСР.

За два голодні роки в Україні система Торгсину вилучила 39 млн. валютних карбованців, яких вистачило для придбання імпортного обладнання для Дніпрогесу та Харківського тракторного заводу. Мізерною виявилася ціна життя українських селян: менше 7 торгсинівських карбованців на кожного померлого від голоду українця, або 24 кг борошна.

Людоїдство до 15-х роковин Жовтня

Історики сперечаються стосовно кількості жертв голодомору, але є події і явища, які затьмарюють будь-яку статистику. До них можна віднести масові випадки людоїдства в українському селі 1933 р., хоча вони траплялися і весною 1932 р. Наукові тлумачення (антропофагія, некрофагія, канібалізм) не передають глибини трагедії та мутації людської психіки. У божевільних очах людоїда смерть втрачала страх і святість, спокуту і гріх, біль і співчуття.

Документи зафіксували сотні випадків людоїдства в Україні, розслідуванням яких займалося ГПУ. Людоїдів викривали сусіди, сільські ради, постраждалі батьки. Матеріали кримінальних справ людоїдів однозначно свідчать про те, що причиною скоєного був голод. Справи зберегли реальні прізвища канібалів, а фотографії – їхні опухлі від голоду обличчя. Реєстраційні книги смерті органів ЗАГСів містять записи: "*зарізано людоїдом*", "*батько зарізав і з'їв*", "*зарізано для їжі*".

Спалах людоїдства припадає на весну – початок літа 1933 р. Поїдання людей були зафіксовані в усіх областях УСРР. Так, у с. Байдівка Старобільського району Донецької області 37-річна жінка харчувалася трупом її померлого чоловіка. Небіжчика нікому було поховати, а в неї не вистачило фізичних сил "вирити могилу". 5 травня 1933 р. в с. Бойки Решетилівського району Харківської області жінка разом з дорослою донькою, яка мала немовля, задушили його і зварили. В Охтирському районі 20 травня того ж року чоловік з дружиною заманили до хати бездомну 8-річну дівчинку,

Жертви голодомору на вулицях Харкова. 1933 р.

яку зарізали. Жінка-людоїдка зізналася: "*Я та мій чоловік З. К. заманили до себе в хату дівчинку років восьми В. М., затянули їй на шиї мотузок і зашморгнули, а потім мій чоловік перерізав цій дівчинці шию, для того, щоб зійшла кров, після чого м'ясо варили та їли*".

У с. Тарасівці Великописарівського району напівбожевільна мешканка села вбила для споживання трьох безпритульних дітей: хлопчика 3-х років і двох дівчаток 6-ти та 10-ти років. У селі Горошино Оболонського району на початку травня 1933 р. батько, скориставшись відсутністю дружини, зарізав малолітнього сина, тілом якого харчувався декілька днів. У протоколі його допиту від 25 травня зазначено обставини цього ганебного акту: "*Приблизно з перших чисел травня місяця в мене не стало зовсім чого їсти, і я 3 травня цього року зарізав свого сина О. восьми років. Зарізав я його за таких обставин: дружина моя була в селі Чернече*

Семенівського району на ярмарку, де вона пробула 3 дні. Я в ці дні був дома сам зі своїми дітьми. Вночі під 3 травня мої сини Г. та О. лягли спати на лежанку, де і завжди сплять. Я задумав тієї ночі зарізати свого меншого сина О. з метою вживання до їжі. Для цього я сина Г. відправив спати на піч, а сам взяв кухонний ніж, якого ще вдень нагострив, і перерізав горло синові О. Коли я різав сина О., то він міцно спав і жодного разу навіть не крикнув. Труп О. я поклав у ночовки, які приготовив ще вдень – і ці ночви заховав під підлогу, щоб не бачив старший мій син Г. Коли настав ранок і мій син Г. запитав де О., то я відповів йому, що О. пішов на хутір Зикринці до двоюрідного брата". Батько-людоїд, котрий явно збожеволів, пояснював слідчому ГПУ психологічні мотиви вчинку: "*Раз риба поїдає рибу, то може поїдати і людина людину*". У селі, де він мешкав, давно велися розмови про людоїдство.

Опухла дитина.
Харків. 1933 р.

На Дніпропетровщині, де голодомор охопив кожне село, факти людоїдства фіксували районні управління ГПУ. У с. Константинівка Мелітопольського району "селянин-одноосібник", якому було всього 20 років, спочатку харчувався трупом померлої матері, а трохи згодом – тілом померлої дитини, піля чого і сам помер. У квітні 1933 р. двоє братів та дружина спочатку зрізали колоски, бо так і не дочекалися розподілу хліба за трудодні, а потім з голоду вдалися до "полю-

вання" за людьми. "*Ми вирішили вбивати людей*, – зізналися вони слідчому, – *і м'ясо вбитих вживати до їжі*".

У с. Тихонівка Терпінянського району 35-річна мати поховала двох померлих від голоду дітей, а доньку зарізала, щоб прогодувати себе та ще одну маленьку доньку. Чоловік цієї жінки перебував тоді на курсах трактористів, а повернувшись, не знайшов дітей. Довідавшись про сімейну трагедію, заявив про скоєне вбивство органам влади, переповідаючи обставини жахіття: "*Я повернувся з курсів трактористів, де навчався з березня 1932 р., і, зайшовши до хати, застав лише лежачу в ліжку жінку, а в хаті не було старшого сина М., і коли я став балакати з дружиною, то вона мені розповіла, що двоє дітей померли, а доньку Л. вони задушили і з'їли*". Його син, якого ГПУ чомусь назвало "*сином куркуля*", переповів обставини скоєного: "*Не пам'ятаю якого числа я разом з моєю мамою Г. А. С. задушили мою сестричку Л. 4-х років. Мати тримала руки і ноги, а я міцно придавив горло, потім відрубали ноги, руки, поварили і з'їли ми дівчинку за 4 дні. Мати моя їла м'ясо дівчинки, правда, небагато, а я більше їв сам. Коли душив сестричку, то вона не кричала, нутрощі вирізала мати знизу до підборіддя, розрізали пополам м'ясо і поклали в казан та варили*". Мати зізналася, що до вбивства її змусила голодна смерть двох дітей та нестерпне голодування її 12-річного сина та її самої.

Як не пригадати трагічну долю жінки з поеми Миколи Руденка "Хрест":

А я діточок побила,
До схід сонця поварила,
Трактористу-молодцю
Наробила холодцю.
Їж, Іване! Пий, Іване,
Хай коханнячко не в'яне,
Ти ж казав: якби сама...
Подивись, дітей нема.

Їж, коханий, не барися,
Виплюнь пальчики Орисі,
Від синів та від дочок
Тільки жменька кісточок.
Душі їх пішли до раю,
Я ж останки позбираю
Та й землиці їх віддам,
Всі ми будемо отам!

У селах Сосонка, Якушинці, Гавришівка, Хмельове Вінницького району людоїдство було поширене в лютому-серпні 1933 р. Випадки поїдання людей органи ГПУ та сільські ради зафіксували в селах Кам'янського, Любашівського, Врадіївського районів Одеської області. Масовим і звичним явищем був канібалізм для селян Букського, Володарського, Черняхівського, Звенигородського, Сквирського, Андрушівського, Фастівського, Брусилівського, Лугинського, Тетіївського, Попельнянського, Лисянського, Богуславського, Ставищанського, Рокитнянського та інших районів Київської області.

"*За останній час*, – наголошувалося у звіті облвідділу ГПУ, – *ми помічаємо значне зростання трупоїдства і людоїдства. Щоденно з районів одержуємо 10 і більше донесень*". Зазначалося, що в уражених голодом селах "*з кожним днем міцніє думка, що можна вживати для харчування людське м'ясо*". До цього ганебного явища селян спонукав голод. Зокрема, в с. Оленівка Фастівського району мати задушила двох рідних дітей димом, щоб прогодувати себе та старшу доньку. Але та відмовилася їсти м'ясо своїх сестричок. У с. Гостра Могила Ставищанського району "середняк-одноосібник" вимушено вивіз хліб на заготівельний пункт, потім вбив 14-річну доньку та 12-річного сина, щоб прогодувати решту дітей і самого себе.

Голодний психоз і тривале недоїдання спричинили мутацію моралі. Селяни-канібали втратили людський облік. Їх судили, тому що вони вчинили моральний і кримінальний злочин, але чи були вони злочинцями? Що спонукало їх до людоїдства? ГОЛОДОМОР! Вампірами XX століття були не селяни, а Сталін, Молотов, Косіор, Постишев. Вони запровадили систему масового фізичного винищення українського народу, в генетичній пам'яті якого людоїдство завжди належало до найтяжчих гріхів.

Школи без дітей та вчителів

Найвразливішою соціальною групою сільського населення, яка масово постраждала від голоду, були діти. Першими відчули кістляву ходу голодомору діти інтернатних установ 180 районів УСРР, бо інтернати цинічно позбавили централізованого продовольчого постачання.

Уже взимку 1932 р. діти с. Полонисте Бабанського району Вінницької області перестали ходити до школи. Студент одного з київських технікумів Григорій Ткаченко писав у червні 1932 р. Сталіну про те, що молоде покоління "*буде хворе, кволе й безсиле та й того залишиться живим 50%*". Україну охопила масова безпритульність дітей. Десятками тисяч вони блукали вулицями міст у пошуках їжі. Лише у травні 1933 р. в Харкові підібрали з вулиць 12 тис. безпритульних дітей. Італійський консул в Харкові Серджіо Граденіго повідомляв 31 травня 1933 р. в Москву до посольства Італії про жахіття на вулицях столиці України: "*Одна дитина смоктала молоко з грудей мертвої матері з посірілим обличчям. Люди говорили: "Це пуп'янки соціалістичної весни". Щойно минулого тижня було організовано бригаду для збирання безпритульних дітей. Справді, крім селян, які напливають у місто, тому що в селах не мають більше жодної надії вижити, є також і діти, яких сюди привозять і залишають тут батьки, а самі вертаються до села, щоб там померти. Ми бачили 10-річних дітей, які були за маму для 4- або 3-річних*".

На початку червня 1933 р. Наркомат охорони здоров'я УСРР доповідав ЦК Компартії про те, що в 66 районах

Київської області голодувало станом на березень 398 тис. осіб, з них 179 тис. діти, а в квітні – 494 тис., з яких 262 тис., тобто більше половини, становили діти. Понад 20 тис. цих дітей медики визнали безнадійними. У 14 районах Дніпропетровської області продовольчої допомоги потребували 250 тис. дітей. В Уманському районі, судячи з доповідних записок Київського облвідділу ГПУ, помирали головним чином діти, а серед померлих від голоду селян Мелітопольського району вони становили половину.

"Тут категорично забороняється ховати людей".
Околиця Харкова. 1933 р.

Смертність дітей в українському селі стала причиною неповноцінного навчального року. В архівах збереглися звіти відділів народної освіти про "явку" учнів. На 1 вересня 1933 р. 28 шкіл Харківської області не почали навчання, тому що не було педагогів та дітей. У Чорнухінському районі за парти не сіли 50%, у Зеньківському 61%, у Липецькому 69% учнів. Діти були голі й босі, фізично виснажені. На початку вересня 1933 р. не потрапили до школи 62% школярів першого та четвертого класів, 58% учнів 5 – 7 класів, 69% старшокласників Красноградського ройону. У міських школах Ново-Празького району Дніпропетровської області явка учнів становила 97%, а в сільських – 54%. За даними районних відділів освіти Харківської області, які були дещо завищеними, позаяк їх керівники боялися репресій за "*зрив навчального року*", третина школярів області не з'явилася до школи, а в окремих районах – половина. Переважна більшість цих школярів померла.

Масові поховання померлих.
Харківщина. 1933 р.

У вересні 1933 р. до школи не прийшли 52% школярів Остерського, 70% Варвинського, 77% Березанського, 74% Коропського, 54% Мало-Дівицького районів Чернігівської області. Значна частина з них померла, а решта лежала пухлими або поповнила лави безпритульних. До школи не прийшло від 93 до 98% вчителів у Варвинському, Березнянському, Мало-Дівицькому та Менському районах, які не мали централізованого постачання та матеріальної підтримки від колгоспів. Укрколгоспцентр зобов'язав забезпечувати сільських педагогів лише за умов, якщо район було колективізовано на 68%.

Навесні 1933 р. райвідділи освіти подали звіти про "*неохоплення дітей школами*", зазначивши національний склад та роки народження. Виявилося, що серед народжених у 1921–1926 рр., до школи не потрапили лише у Дніпропетровській області 34 тис. школярів українців, 4 тис. росіян та 187 євреїв. У с. Богданівка Павлоградського району школу по-

Масові поховання жертв голодомору
на Харківщині. 1933 р.

кинули 213 учнів. У Межівському районі близько 2 тис. школярів, які народилися 1926 р., тобто мали на 1933 р. 7 років, не потрапило до школи. На Донеччині навесні 1933 р. поза школою опинилося понад 88 тис. учнів українців та 31 тис. росіян. На початку 1932/33 навчального року в області було 447 тис. учнів, а протягом року школу залишили 103 тис. дітей, тобто кожний четвертий. На Київщині початкову школу не відвідувала половина дітей.

Кількість учнів шкіл у 1931–1933 рр. зменшилася на 1 млн. 71 тис. осіб. До 1932 р. в Україні не було середніх шкіл, тому в навчальному 1932/33 р. набрали близько 10 тис. старшокласників. До семирічки записали 4,7 млн. учнів, з них до початкової школи – 3,7 млн. та 1 млн. школярів до 5–7-х класів. Враховуючи дані райвідділів про те, що школи відвідувало 50%, особливо на селі, матимемо загальну цифру "відсіювання" учнів на час пекельного голодомору в Україні – 2,5 млн. осіб.

Трагічна статистика голодомору

Історики називають різні цифри померлих від голоду селян – від 3 до 7 млн., а деякі навіть до 10 млн. осіб. Спираючись на матеріали перепису населення 1937 р., можна виявити загальну смертність у сільських районах України протягом 1932–1933 рр., яка становила близько 6 млн. осіб. Антиукраїнське спрямування терору голодом цілком очевидне. Нагадаю, що за переписом 1926 р. етнічні українці становили 88% з 23,6 млн. сільського населення УСРР. У 36 округах з 41 в УСРР українці становили від 70 до 99%, з них у 18 округах – 90–99%. Отже, голодомор було організовано проти українців.

Термін голодомор означає масову смертність від голоду, але ніхто не наважився назвати критерії масовості: десять осіб протягом дня в одному селі чи сто тисяч в Україні на місяць. Смерть близької людини – трагедія, а мільйонів – статистика. Мільйони померлих від голоду українських селян – не статистика, а наслідок злочинної політики радянської держави. Їх підступно і цинічно закатували голодом у рідних домівках, селах, перетворених на колгоспні резервації.

Шокує масовість голоду вже в першій половині 1932 р. Наприкінці лютого 1932 р. Г. Петровський інформував ЦК КП(б)У про важке продовольче становище в районах Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської та Харківської областей, а в червні 1932 р. він повідомив Сталіну про те, що голодом, котрий розпочався у грудні 1931 р., охоплено

100 районів України, тобто майже третина, що становило близько 8 млн. сільського населення. Інформаційний сектор ЦК КП(б)У, доповідаючи про "*катастрофічний стан*" в Уманському районі, використовував 20 травня 1932 р. такі визначення: "*смертність носить масовий характер*", "*недоїданням охоплені всі села району*", "*в селі Фурманка лише з 1 до 5 травня вмерло від голоду 24 чоловіки*", "*немає такого дня, коли б не вмерло 5-6 чоловік від голодної смерті*".

Села цього району не були винятком. Секретар Київського обкому партії Микола Демченко, відвідавши південні райони області, визначив райони першої та другої черги, які вимагали термінової допомоги. До першої черги потрапили 16 районів, у яких станом на січень-лютий мешкало майже 1,5 млн. осіб. Селяни тут масово потерпали від голоду, особливо діти, тому в листі Демченка передбачалося "*надати допомогу для харчування 50% дитячого населення, а районам другої черги – 25% дитячого населення*". Список районів другої черги він викреслив. У 12 районах Вінницької області, які "перебувають в найбільш тяжкому стані", налічувалося 983 тис. осіб. У телеграмі С. Косіора від 21 травня 1932 р. до Харківського обкому партії згадувалися 8 районів, які "*перебувають у найбільш тяжкому стані*", а через місяць до них долучили ще 5 районів, відтак голод охопив близько 800 тис. осіб. До категорії "тяжких", тобто районів, у яких була зафіксована масова смертність населення, потрапили 5 районів Одеської та 5 районів Дніпропетровської областей, а це понад мільйон осіб. В інформаційних зведеннях партійних органів зустрічалися слова: "*відсутність хліба у більшості колгоспів*", "*16 сіл району без хліба*", а це десятки і сотні тисяч людей, тому голод був масовим.

Отже, за неповними даними про загальну кількість "тяжких районів", весною 1932 р. лише у Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Харківській, Одеській областях голо-

ТВОРЦІ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Лазар Каганович – член політбюро ЦК ВКП(б)

Йосиф Сталін – генеральний секретар ЦК ВКП(б)

Григорій Петровський – голова ВУЦВК

В'ячеслав Молотов – голова Раднаркому СРСР

ТВОРЦІ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Всеволод Балицький –
голова ГПУ УРСР

Влас Чубар –
голова уряду УРСР

Павло Постишев – другий
секретар ЦК КП(б)У

Станіслав Косіор – перший
секретар ЦК КП(б)У

дувало щонайменше 4,3 млн. селян. Населення решти районів також голодувало, але ЦК КП(б)У виявив "гуманність" лише до 20 районів, ухваливши 21 травня постанову про надання допомоги: відправити 17 вагонів азовської тюльки, кондитерські вироби, консерви, 600 т проса. Дивний раціон для голодних селян. 17 червня 1932 р. ЦК КП(б)У наважився відправити телеграму до ЦК ВКП(б) з проханням надати 800 тис. пудів хліба для харчування тих колгоспників, які займалися вирощенням цукрових буряків, але за тиждень одержали відповідь політбюро ЦК ВКП(б): "*додаткового завезення хліба на Україну не здійснювати*".

Смертність від голоду стала масовою в українських селах. Зокрема, у червні 1932 р. секретар Харківського обкому партії Р. Терехов інформував ЦК КП(б)У про те, що в селах Семенівського, Кобеляцького, Чутівського, Глобинського, Нехворощанського, Оржицького районів випадки голоду мали "*виразні характеристики*", тобто смертність від 60 до 116 осіб та сотні пухлих, крім того, факти голоду зафіксовано ще в 34 районах з 82. Виходить, що голод лютував у 40-ка районах, а це майже половина районів області. Харківська область мала тоді 1,5 млн. міського та 6,2 млн. сільського населення. Отже, голод, якщо брати до уваги лише згадані райони, вразив близько 3 млн. сільського населення, яке було приречене на голодну смерть.

Упродовж другої половини 1932 р., коли хлібозаготівельні молотовські комісії з їх "*чорними дошками*" остаточно позбавили селян продовольства, голод охопив всю Україну, а про його жахливі наслідки свідчать доповідні записки партійних та радянських органів, які почали з'являтися у 1933 р. Опубліковані документи ЦК КП(б)У, доповідні записки облвиконкомів та обласних відділів ГПУ дозволяють з'ясувати географію голоду за адміністративними районами, підраховувати кількість ураженого голодомором населення. 15 лютого

1933 р. голова Київського облвиконкому Микола Василенко, доповідаючи урядові про катастрофічний стан у селах області, назвав 21 район, де зафіксували "*масове недоїдання*", "*випадки опухання*", "*людоїдства*" та голодної смерті. 1 березня, тобто двома тижнями пізніше, начальник Київського облвідділу ГПУ доповідав начальнику ГПУ УСРР про наслідки голодування людей у 42 районах області, або 829 населених пунктах. Станом на лютий 1932 р., тобто за рік до апогею голоду, у них мешкало 3,2 млн. осіб, що становило половину сільського населення області. Органи ГПУ виявили 26,5 тис. голодуючих сімей. Наркомат охорони здоров'я інформував ЦК КП(б)У про динаміку голодування на Київщині: 25 березня – 398 тис., 5 квітня – 475 тис., 15 квітня – 494 тис. осіб. Сумна статистика катастрофи. До найбільш уражених були віднесені: Богуславський район (30917), Білоцерківський (30536), Попельнянський (20000), Бабанський (19064) райони. У Ставищенському, Оратівському, Букському, Обухівському, Ржищевському, Уманському, Рокитнянському, Сквирському, Тальнівському, Тетіївському районах голодувало від 11 тис. до 16 тис. селян у кожному, а в решті районів – до 10 тисяч осіб. Райони за ступенем ураження голодомором були поділені на три групи: до першої, тобто "тяжкої", потрапило 34, до другої – 17, до третьої – 15 районів. Київська область мала 66 районів, відтак близько 7 мільйонів сільського населення опинилося в зоні голодної смерті.

На Вінниччині в лютому 1933 р. було зафіксовано масову смертність у 14 районах, 12 березня – у 20, 17 травня – у 38 районах, поділених на чотири групи за ступенем ураження.

Сільські райони України відрізнялися кількістю сільського населення, відтак і його загальною смертністю. На початку березня 1933 р. голод охопив як мінімум 40 із 49 районів Дніпропетровської області, яка мала 3,2 млн. селян. На Донеччині він уразив 29 районів, на Одещині 14, хоча Одеська

область мала 2,6 млн. селян, а Донецька 1,1 млн. У звітах ГПУ наводяться страхітливі цифри уражених сільських рад Донеччини – 336 (738 населених пунктів). Зазначалося також, що протягом 1932 р. факти масового голодування "замовчувалися", а в 1933 р. місцеві органи влади постійно інформували центр про голодування селян.

Кожен звіт свідчив про "високу смертність" сільського населення. Голова Харківського облвиконкому Ілля Шелехес доповідав ЦК КП(б)У про те, що "*у більшості випадків смерть абсолютно не реєструється в органах загсів*", хоча були села, де "*за останні 3 місяці померло 450–600 тис. осіб*". Для очищення вулиць і домівок від трупів було виділено спеціальні підводи. Для Харківської області, яка мала 7,7 млн. населення, з них 6,2 млн. сільського, цифра 600 тис. померлих за три місяці – була цілком достовірна.

У жовтні 1933 р. В. Молотов та Л. Каганович, заручившись підтримкою Сталіна, розпочали "велике переселення" білоруських та російських колгоспників в Україну. Протягом трьох місяців переселили майже 22 тис. селянських господарств: до Одеської – 6750, Донецької – 3527, Харківської 4800, Дніпропетровської – 6679, але їх виявилося надто мало, щоб "замаскувати" наслідки геноциду. Переселяли з Білорусії та Росії, де голоду (крім заселеної українцями Кубані та Поволжя) не було.

Післямова

Колективізація сільського господарства, політика розкуркулювання та хлібозаготівель завдали непоправних втрат українському суспільству, соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки яких ми відчуваємо донині. Три голодомори зруйнували українське село, особливо найлютіший 1932–1933 рр. Україна має найзагрозливішу демографічну ситуацію, коли смертність уже давно перевищує народжуваність, а села перетворюються на притулки для людей похилого віку.

Дослідники мають встановити остаточну цифру полеглих від голоду українців, хоча на підставі перепису населення 1937 р. це буде зробити важко. Необхідно шукати нові методи та підходи. В архівах збереглися карти адміністративного поділу УСРР 1932–1933 рр., статистичні дані про кількість сільського населення по районах та сільських радах, нарешті книги ЗАГСів. Використання усіх цих документів дозволяє максимально точно встановити кількість сільського населення, охопленого голодом, з'ясувати середню смертність по кожній області, в Україні загалом. У мене немає жодного сумніву, що від голоду потерпало понад 20 млн. сільського населення, а голодна смерть вкоротила віку половині з них.

Жертви голодомору вимагають увічнення світлої пам'яті про них, відтак наше завдання спорудити належний меморіальний комплекс і всенародно згадати полеглих.

Зміст

Переднє слово 3

Запровадження колгоспного кріпацтва 5

"Геть колгоспи! Хай живе самостійна Україна" 10

Трудодень – селянський "труподень" 16

Хлібозаготівельна повинність селян 22

"*Чорні дошки*": геноцид українців. 27

Натурально-м'ясні повинності: коні не винні 33

Торгсини: золото партії – сльози голодних селян 38

Людоїдство до 15-х роковин Жовтня 45

Школи без дітей та вчителів 50

Трагічна статистика голодомору 54

Післямова 61

Що ще почитати

Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. –Київ; Нью-Йорк, 2000.

Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – Київ, 2003.

День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л. Івшиної. – Київ, 2005.

Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – Київ, 1993.

Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців / Упор. Т. Поліщук. – Харків; Нью-Йорк; Львів, 2006.

Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / Упор. Ю. Мицик. – Київ, 2003. — Т. 1.

Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / Упор. Ю. Мицик. – Київ, 2004. — Т. 2.

Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / Упор. Ю. Мицик, А. Бойко, С. Таранець. – Київ, 2006. — Т. 3.

Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / Упор. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. – Київ, 2007. — Т. 4.

У серії "Голодомори" готуються до друку:

Марочко В. Творці голодомору 1932–1933 рр.
Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині.
Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. на Київщині.